

ALPAMIŞ DESTANI'NIN SİBİRYA TATARLARINDAKİ MASAL VERSİYONLARININ (ALIP MEMŞEN) KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ

COMPARATIVE STUDY OF THE TALE VERSIONS (ALYP MEMSHEN) OF THE ALPAMISH EPIC IN SIBERIAN TARTARS

Raşit ÇÖLOĞLU*

ÖZ: Sibirya Tatarlarının Alıp Memşen masallarında diğer Alpamış anlatılarıyla pek çok ortak motif yer alsa da onlarda görülmeyen motiflere de rastlanır. Bu makalenin amacı Sibirya Tatarlarının Alıp Memşen masallarını versiyonlarıyla ve Türk Dünyasındaki varyantlarıyla karşılaştırmalı olarak incelemek ve bu masalların Alpamış Destanı çalışmaları içindeki konumunu ortaya koymaktır. Çalışmada Karşılaştırmalı Metin Analizi Yöntemi kullanılmıştır. Makalede Alıp Memşen masallarının altı versiyonunun şahıs kadrosu versiyonlar arası ve Türk Dünyası varyantları arası karşılaştırma yapılarak şu başlıklar altında incelenmiştir: Kahraman, kahramanın babası, kahramanın annesi, kahramanın karısı, kahramanın kız kardeşi, kahramanın erkek kardeşi, kahramanın atı, yeni damat, yardımcı kızlar ve yaşlı Rus kadın, yabancı şehir halkı. Daha sonra versiyonların muhtevaları versiyonlar arası ve Türk Dünyası varyantları arası karşılaştırma yapılarak şu başlıklar altında incelenmiştir: Kahramanın yurdundan ayrılması, kahramanın alp uykusuna yatması ve tutsak edilmesi, kahramanın tutsak edildiği zindan, kahramanın ailesine haber göndermesi, kahramanın esirlikten kurtuluşu, kahramanın dönüşü ve intikam alışı. Araştırmanın sonucunda Alıp Memşen versiyonlarının diğer varyantlarda olmayan dikkate değer farklılıkları detaylarıyla ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sibirya Tatarları, Alpamış, Destan, Alıp Memşen, Masal

ABSTRACT: Although there are many motifs in common with other Alpamysh narratives in the Siberian Tatars' Aлып Memshen tales, there are also motifs that are not seen in them. The aim of this article is to examine the Siberian Tatars' Aлып Memshen tales in comparison with their versions and variants in the Turkish World and to reveal the position of these tales in the studies of the Alpamysh Epic. The Comparative Textual Analysis Method was used in the study. In the article, six versions of the Alıp Memnun tales are examined under the following headings by comparing the versions with the person cast and the Turkish World variants.: Hero, hero's father, hero's mother, hero's wife, hero's sister, hero's brother, hero's horse, new groom, helper girls and old Russian woman, foreign city people. Later, the contents of the versions were compared between the versions and the Turkish World variants and examined under the following headings: The hero's departure from his homeland, the hero's hibernation and captivity, the dungeon where the hero was held captive, the hero's sending news to his family, the hero's release from captivity, the hero's return and revenge. As a result of the research, the remarkable differences of the Aлып Memshen versions that are not in the other variants were revealed in detail.

Keywords: Siberian Tatars, Alpamysh, Epic, Aлып Memşen, Folk Tale

* Dr.-Erciyes Üniversitesi Araştırma Dekanlığı/Kayseri-rasitcologlu@gmail.com (Orcid: 0000-0001-8560-6463)

Giriş

Türklerin zengin destan geleneğinde Alpamış Destanı'nın ayrıcalıklı bir yeri vardır. Yalnızca tarihî ve edebî bir metin olmaktan öte Sovyet siyasetine rağmen bölge Türklüğünün milli kimlik ve değerlerini koruma direncinin de temsilcisi olan (Paksoy, 2012: 11) bu destanın *Odyseus Destanı* (*İthaka'ya Dönüş* ve *Taliplerin Öldürülmesi* / XIII-XXIV. bölümler) ile benzerlikleri (Reichl, 2017: 185-186) bir yana bırakılırsa geniş bir coğrafyada, birbirine çok uzak Türk boyları arasında bile pek çok benzer motifle yüzyıllardır anlatılması onu Türk Dünyasının en yaygın ortak destan yapmaktadır. Böylesine geniş bir alanda hemen hemen aynı destan kurgusunun gelenekselleşmesi oldukça sıra dışıdır. Araştırmacılar bunun mümkün olması için destanın Türk boylarının yoğun etkileşimde olduğu bir dönemde ortaya çıktığı ve daha sonra göçlerle daha geniş bir alana taşındığı yönünde fikirler öne sürmüşlerdir (Ergun, 1992: 77; Reichl, 2017: 383).

Alpamış'ın hangi anlatılardan beslenerek teşekkül ettiği kesin olarak ortaya konulmamış olsa da Türk ve Moğol¹ destancılık geleneğindeki “Kahramanın bir eş arayışı üzerine kurulu” destanların (Rinchindorji, 2012: 223) veya “Kur destanları”nın (Heissig, 1979: 9) Alpamış Destanı'yla aynı kökenlere sahip olduğu varsayılabilir.

Kazaklara ait Alpamış masallarının versiyonlarını inceleyen Yıldırım, bu metinlerin yalnızca mensur oldukları için masal olarak adlandırıldığını, ancak bu metinlerin tür olarak destandan uzaklaşıp masallaşma yoluna gittiğiyle ilgili bir husus görülmediğini belirtir (2015: 129). Diğer yandan Ergun, Alpamış'ın kısa içerikli Başkurt ve Tatar varyantlarının eksik olması ve pek çok motifi yitirmesi sebebiyle âdeti masallaştığını belirtir (1992: 76). Jirmunskiy de Alpamış'ın Başkurt ve Tatar varyantlarının masal kategorisinde yer alması gerektiği yönündeki fikrini bu metinlerin destanlardaki savaş ve kahramanlık ortamına sahip olmamalarına dayandırır (2018: 181). Reichl ise Alpamış'ın Başkurt anlatmalarını şekil bakımından masal ve nazıma yakın nesir olarak tanımlar ve anlatmaların olay örgüsünün zamansız bir peri masalı dünyasında geçtiğini söyler (2017: 369, 372). Sibirya Tatarlarının kısa metinlerden oluşan altı Alıp Memşen anlatısı ise *Sibirskiye Tatary. Iz Sokrovishchnitsy Dukhovnoy Kul'tury. Antologiya Fol'klora Sibirskikh Tatar: Dastany, Munadzhaty, Baity* isimli kitabın *Kahramanlık Destanları* (*Героические Дастаны*) ana başlığı altında yer alır. Ancak bu metinler incelendiğinde muhteva ve şekil bakımından Ergun, Jirmunskiy ve Reichl'in Alpamış'ın Başkurt ve Tatar varyantlarında belirttikleri özellikleri taşıdığı görülmektedir. Bu sebeple makalede Sibirya Tatarlarının Alıp Memşen anlatılarının destan yerine masal olarak tanımlanması tercih edilmiştir.

Sibirya Tatarlarının Alıp Memşen masallarının dâhil olduğu altı versiyon 1971-2014 yılları arasında yapılan saha araştırmaları sonucunda

¹ Potanin tarafından Moğolların Hoto Goytu boyundan derlenen *Hovugu ve Hadın Dzuge* masalı da Alpamış Destanı'yla benzer bir muhtevaya sahiptir (Jirmunskiy, 2018: 200).

derlenmiştir. Bunlardan ilk masal (1. versiyon) olan *Alıp Memşen* (Yusupov, 2014: 453-457) G. Tukay ve ünlü bilim adamı F. Akhmetova-Urmançe'nin kişisel arşivinden alınmış ancak ne zaman derlendiği belirtilmemiştir. Bu versiyonun sonuna ise "Babamdan öğrendiğim bu. Ramazan Koca yazıya aldı" (Yusupov, 2014: 457) şeklinde bir açıklama eklenmiştir. İkinci masal (2. versiyon) olan *Alıp Memşen* (Yusupov, 2014: 461-466) ve üçüncü masal (3. versiyon) olan *Atmemşen* (Yusupov, 2014: 472-475) 1972 yılında Tümen oblasti, Tobolsk rayonu, Laytamak köyünde yaşayan Isyanyarova Sinnikamal Nabievna'dan F. Akhmetova-Urmançe tarafından derlenmiştir. Dördüncü (4. versiyon) masal olan *Atmemşen* (Yusupov, 2014: 478-480) 2014 yılında F. Yu. Yusupov tarafından Tümen oblasti, Vagai, Uvat ve Tobolsk rayonlarında yapılan saha araştırmaları sırasında derlenmiştir. Bu versiyonun başında "Yaşlılardan kalan sözlerdi. İşittiklerimi ben de size söyleyeceğim" ifadesine yer verilir². Beşinci masal (5. versiyon) olan *Altmemşen* (Yusupov, 2014: 483-484) 1971 yılında Tümen oblasti, Tobolsk rayonu, Çeburga (Kükrende) köyünden F. Akhmetova-Urmançe tarafından derlenmiştir. Altıncı masal (6. versiyon) olan *Altmemşen* (Yusupov, 2014: 486-488) 1971 yılında Tümen oblasti, Tobolsk rayonu, Çeburga (Kükrende) köyünde Kavi Ibragimov'dan (1916 doğumlu) F. Akhmetova-Urmançe tarafından derlenmiştir (Yusupov, 2014: 628). Ardından bu altı masal Sibiryâ Tatarlarına ait daha pek çok türden halk edebiyatı eseriyle birlikte hem Tatarca aslıyla hem de Rusça çevirileriyle birlikte *Sibirskiye Tatory. Iz Sokrovishchnitsy Dukhovnoy Kul'tury. Antologiya Fol'klora Sibirskikh Tatar: Dastany, Munadzhaty, Baity* başlığıyla kitaplaştırılır ve 2014 yılında Kazan şehrinde basılır.

Sibiryâ Tatarlarından Alpamış'a dair bu masal derlemeleri yanında *Alpamış* (1970) ve *Alıp Memşen* (1973) adında iki şarkı da güfte ve müziğiyle kayda alınmış ve aynı kitapta notalarıyla yayınlanmıştır (Yusupov, 2014: 489-494).

Sibiryâ Tatarlarında anlatılan Alıp Memşen'in masal varyantının/çeşitlemesinin (Ekici, 1998) kendi içindeki versiyonları/eş metinleri kimi epizotlarda birbirine benzer kimi epizotlarda ise birbirinden farklı içeriklere sahiptir. Türk Dünyasındaki diğer önemli varyantlarda görülen çocuksuzluk, ailelerin çocuklarını nişanlanmaları (bel kuda veya beşik kertme geleneği), kahramanın nişanlısını elde etmek için girdiği müsabakalar ve kahramanın dönürlüğü ile ilgili ilk yani *Sevgiliye Elde Etme* (Reichl, 2017: 179) kısmındaki olaylara ise bu masalların hiçbirinde değinilmez.

Sibiryâ Tatarlarının Alıp Memşen masallarının birinci versiyonu en hacimli olanıdır. Bu versiyonun geniş özeti Türkiye'de ilk kez Metin Ergun tarafından *Alıp Manaş* kitabında destanın *Tatar Varyantı* başlığı altında

² Benzer bir bitirme formeli Alıp Manaş Destanı'nın sonunda da yer alır: "Halktan duyduğum buydu" (Ergun, 1997: 146).

yayınlamıştır (1997, 61-63).³Ancak burada söz konusu metnin hangi Tatar grubuna dâhil olduğu belirtilmemiştir.

Bu çalışmanın amacı gerek Türkiye’de gerekse de yurtdışında yeterince incelenmeyen Sibirya Tatarlarının Alıp Memşen masalları hem kendi içindeki altı versiyonuyla hem de Türk Dünyasındaki belli başlı Alpamış varyantlarıyla karşılaştırmalı olarak ele almaktır. Böylece sınırlı sayıdaki araştırmaya konu olan Sibirya Tatarlarının folkloruna araştırmacıların dikkatini çekmekle beraber Alpamış Destanı’nın farklı varyantlarını analiz etmek suretiyle onun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanacaktır. Makalede Karşılaştırmalı Metin Analizi Yöntemi ⁴ kullanılacaktır.

Sibirya Tatarlarının Alıp Memşen Masallarının Şahıs Kadrosu ve Muhteva Açısından Karşılaştırılması

Şahıs Kadrosu

Kahraman

Sibirya Tatarlarından derlenen Alıp Memşen masalları ismini destan kahramanından alır. Alıp Memşen olağanüstü büyüklükte bir bedene ve güce sahiptir. Ailesini geride bırakıp bilinmeyen maceralara atılacak kadar gözü kara olan bu bahadır aynı zamanda kuray (kaval) ve dombra çalabilmektedir. Destanın sonundaki ok yarışında hedefi ve damadı vurarak intikam almasıyla da iyi bir nişancı olduğunu göstermiştir. Ayrıca onu ayırt edilmesini kolaylaştıran bir özelliği de başında bir ben (Kazak varyantında olduğu gibi) veya bir tutam altın saçın veya altın ayın (Başkurt varyantında olduğu gibi) olmasıdır. Destanın Özbek varyantında ise Şahımerdan Pir tarafından kahramanın omzuna bırakılan beş parmak izin vardır (Ertürk, 2019: 115).

Kahramanın ismi incelenen altı masalda üç farklı şekilde geçer. Bunlar *Alıp Memşen* (1. ve 2. versiyon), *Atmemşen* (3. ve 4. versiyon) ve *Altmemşen*’dir (5. ve 6. versiyon). 1. ve 2. versiyondaki *Alıp Memşen* adlandırmasının, söz konusu destanın Türk Dünyasında yaygın adıyla “Alpamış”ın daha erken bir dönemdeki anlatımından hatıra kaldığı düşünülebilir. Destanın diğer Türk boylarındaki varyantlarında kahramanın ismi, aynı kökenden türediği bariz olan bir çeşitliliğe sahiptir: *Alpamış* (Özbek), *Alpamıs* (Kazak, Karakalpak), *Alpamışa* (Başkurt), *Bamsı Beyrek/Bamsım Birek* (Dede Korkut), *Alpamışa* (Kazan Tatarları), *Alıp Manaş* (Altay).

³ Ergun’un Alpamış’ın Tatar varyantının özetini hazırlamak için faydalandığı kaynaklar şunlardır: F.V. Ahmetova, Tatar Halık İcratı- Dastannar, Kazan 1984, 49-53; H. H. Gatina, H. H. Yarmuhametov, Tatar Halık İcratı- Ekiyatlar, I. kitap, Kazan 1977, 268, 396-397.

⁴ Alpamış Destanı’nın masal varyantlarının karşılaştırıldığı benzer bir çalışma için bk: Yıldırım, 2015.

Alpamış adının *Alp Mamış* veya *Alp Mamsı* (*Bamsı*⁵) adının kısaltılmış hali olduğu tahmin edilmektedir (Gökyay, 1973, s. XLVII; Jirmunskiy, 2018: 165; Reichl, 2018: 368). *Memşen* adı da *Mamış* sözcüğündeki /ı/ sesinin düşmesi ile ve muhtemelen ismin sonunda yer alan başka bir sözcüğün bileşimiyle oluşmuştur. *Mamış* veya *Manaş*'a ek olan sondaki bu sözcüğün "Han" olması mümkündür. Böylece kahramanın adının ilk hali *Alıp Mamış/Manaş Han* iken *Alıp Memşen* şekline dönüştüğü, daha sonra da bu isimden diğer versiyonlar olan *Atmemşen* ve *Altmemşen*'in türediği söylenebilir.

Uzun ve daha detaylı ilk iki versiyonda kahramanın adının *Alıp Memşen* olması, kısa ve nispeten yüzeysel varyantlarda ise "alıp" kelimesinin kısaltılarak *Atmemşen* ve *Altmemşen*'e dönüşmesi, anlatı adının korunması ile anlatı metninin korunması arasındaki paralelliği göstermektedir.

Kahramanın Babası

Bu versiyonlarda olaylar Alıp Memşen'in anne ve/veya babasından, karısından, kız kardeşinden ve bir kez de ablasından bahsederek (5. versiyon) başlar. Bu versiyonlarda kahramanın babasının adı *Aytübi Han* (1. versiyon) ve *Eitüli Padişah* (3. versiyon) olarak belirtilir. 2. versiyonda babası yaşlı bir padişahken 4. ve 5. versiyonda kahramanın babasından bahsedilmez. Yalnızca 5. versiyonun sonunda Altmemşen'in padişahın hizmetinde olduğuna değinilir ancak buradaki "padişah" ifadesiyle babasının kastedilip edilmediği açık değildir.

Türk Dünyasındaki Alpamış varyantlarında kahramanın babasının adı Özbek, Karakalpak ve Kazaklarda Baybörü/Bayborı (Ertürk, 2019: 281; Jirmunskiy, 2018: 122, 139, 144), Başkurtlarda önce yolkıcı sonra vezir olan Aktuba veya Alar Han (Jirmunskiy, 2018: 182), Dede Korkut Kitabı'nda Bay Büre Beg (Gökyay, 1973: 32), Altay Türklerinde ise Baybarak'tır (Ergun, 1997: 96).

Kahramanın Annesi

Kahramanın annesi ismine yalnızca 1. (Könersılu) ve 6. versiyonda (Hesibe) yer verilir. Kahramanın annesi 1., 2. ve 4. versiyonda oğlunun geri dönmemesinin ardından kör olurken 3. versiyonda ise aklını yitirir.

Türk Dünyasındaki Alpamış varyantlarında kahramanın annesinin adı Kazaklarda Analık, Karakalpaklarda Cantiles, Altay Türklerinde ise Ermen-Çeçen'dir.

Kahramanın Karısı

Sibirya Tatarlarının Alıp Memşen versiyonlarında ismi sabit olan tek kişi kahramanın eşi Merçensılu'dur. Yalnızca 2. versiyonda Merçensılu yerine "kahramanın karısı" ibaresi kullanılır ki bu metnin sonunda karısı diğer versiyonlardan farklı olarak güvenilir kabul edilerek Alıp Memşen

⁵ Bamsı kelimesinin "Wang+Tinsi" yani "Bey'in oğlu, Prens" anlamlarına gelen Çince > İlhanlı Moğolcası'ndan bir alıncılamadan türediğini iddia eden alternatif bir etimoloji denemesi için bk: Uzuntaş, 2022: 528-534; Sertkaya, 2024:102.

tarafından terk edilir. Ayrıca 3. versiyonda onun yirmi beş yaşında olduğu belirtilir.

Merçensılı isminin ilk kelimesi olan “merçen”, destanın Türk Dünyasındaki varyantlarında kahramanın eşi olarak karşımıza çıkan Barçın/Berçin (Özbek), Gülparşın (Karakalpak, Kazak) ve Barsın-Hiluv (Başkurt) isimlerinin bir türevidir (Ergun, 1997: 60; Ertürk, 2019: 283; Jirmunskiy, 2018: 122, 139, 144). İsmi ikinci kısmını oluşturan “sılı” sözcüğü ise “güzel” anlamına gelir. Destadaki diğer kadınların isimlerinde de bu sözcüğün kullanımına rastlanır (Kahramanın annesi Könersılı ve kız kardeşi Karlıgaçsılı gibi) (1. versiyon). Bunun yanında Merçensılı karakteri Alpamış’ın diğer varyantlarındaki Banı Çiçek, Barçın /Gülbarşın gibi bahadır kız tipinde değildir.

Türk Dünyasındaki diğer Alpamış varyantlarından farklı olarak Dede Korkut varyantında Bamsı Beyrek’in karısının adı Banı Çiçek, Altay Türklerinde ise Alıp Memşen’in karısının adı Kümücek Aru’dur.

Kahramanın Kız Kardeşi

Kahramanın kız kardeşi ağabeyinden gelen mektubu bulma veya düğünde yengesinin talimatıyla tanımadığı ağabeyinin asıl kimliğini ortaya çıkarma girişiminde önemli roller üstlenir. Versiyonlarda kız kardeşinin ismi Karlıgaçsılı (1. versiyon) veya sadece kız kardeş (2. versiyon) olarak geçmektedir. Destanın Özbek varyantında da kahramanın kız kardeşinin ismi Kaldırğaş’tır ve kazların ağabeyinden getirdiği mektubu o bulur (Ertürk, 2019: 337). Özbek varyantı ile olay örgüsü açısından benzerlik gösteren Karakalpak varyantında da kız kardeşin adı Karlıgaş’tır. Destanın Kazan Tatarları varyantında Alpamış’a’nın kaz ile gönderdiği mektubu bulan kahramanın kız kardeşi değil kahramanın karısı Sandugaç’ın küçük kız kardeşidir (Jirmunskiy, 2018: 188). Bu varyantta Sandugaç kendisiyle ilişkilendirilen mektubu bulma rolü sayesinde Özbek, Karakalpak ve Sibirya Tatarları varyantlarındaki Karlıgaç’ın yerine geçer. İsim benzerlikleri de bu rol değişikliğinin işaretlerindendir.

Dede Korkut Kitabı’nda Bamsı Beyrek’in kız kardeşlerinin isimlerine yer verilmesi de ağabeylerini tanımadan onunla yaptıkları konuşmalar Bamsı Beyrek’in ardından ailesinin yaşadığı yıkımı yansıtmaları bakımından etkileyicidir (Gökyay, 1973: 46-49). Bu metinde küçük kız kardeşi ağabeyini tanımazken büyük kız kardeşi gelen yabancıyı ağabeyi Bamsı Beyrek’e benzetir. Bu da küçük kızın Bamsı Beyrek kaçırıldığında ağabeyini hatırlamayacak kadar küçük olduğunu gösterir. Alıp Memşen versiyonlarında da kahramanın oğlu/erkek kardeşi (İrnek) onun evden gitmesinin ardından doğduğu için onun hakkında bilgi sahibi değildir. Öte yandan Bamsı Beyrek’in büyük kız kardeşi gibi erkek kardeşi İrnek/oğlu da ağabeyini/babasını uyurken gördüğünde kendi anne/büyükanne ve babasına/dedesine benzetmesi (1. ve 5. versiyon) ve doğrudan görmemiş olsa da akrabası olduğu hissine kapılması iki varyant arasındaki ortak noktalardandır.

Kahramanın Erkek Kardeşi

Bu varyantta kahramanın tutsak edildiği zindandan kurtulması 1. ve 2. versiyondaki eşi Merçensılı'nun kıskançlık sebebiyle sonuç alınamayan teşebbüsü dışında küçük erkek kardeşi İrnek (1., 2., 4. versiyon)/ Tuksıbay (6. versiyon) /oğlu (5. versiyon) sayesinde mümkün olmaktadır. Küçük erkek kardeşin doğumu kahraman evden ayrıldıktan sonra gerçekleşir. Bu yüzden birbirlerini ilk görüşte tanıyamazlar.

İrnek'in yer aldığı versiyonlarda İrnek'in komşuların mallarına zarar vermesinin ardından komşularının beddua etmesi ve onlar tarafından kaybolan ağabeyine benzetilmesi, bunun üzerine İrnek'in annesinden zorla ağabeyi hakkında bilgi edinmesi Kazakların Er Töstik Destanı'nın başındaki olaylara bir hayli benzemektedir. Destanda tıpkı İrnek gibi doğumunun ardından hızla büyüyen⁶ Töstik, babasının sürüsünü alıp giden sekiz ağabeyi hakkında bilgiyi ancak komşularına zarar vermesinin ardından onların bedduaları ve yakınmaları sırasında öğrenir. Komşuları Töstik'e böyle yaramazlık yapacağına gidip ağabeylerini bulması gerektiğini söyler. Annesi önce ağabeylerinin varlığını inkâr eder ama aynı olay yinelenince kabul etmek zorunda kalır. Ağabeylerini bulan Töstik onlarla tıpkı İrnek ve Alıp Memşen gibi hasret giderir ve onlara memleketlerindeki durum hakkında bilgi verir (Aça, 2002: 129-130).

Türk Dünyası Alpamış geleneğinde Alpamış'ı zindandan kurtarmak için gelen bir erkek kardeşe veya oğula rastlanmaz. Bunun yerine kahramanın dostu Kalmuk kökenli Karacan (Özbek, Karakalpak) kahramanı tutsak edildiği çukurdan çıkarmaya çalışır.

Kahramanı kurtarmaya gelen, tıpkı kahraman gibi iri olan ve alp uykusuna yatan küçük erkek kardeş motifi Sibiryâ Tatarlarının Alıp Memşen varyantını diğer Türk Dünyası Alpamış varyantlarından ayıran en önemli farklılıklardandır.

Kahramanın Atı

Kahramanın zindandan kurtulmasındaki yardımcı kahramanlardan biri de kahramanın kardeşinin veya babasının atıdır. Bu atlardan 1. versiyondaki Tilkörge, İrnek'i Alıp Memşen'in tutsak edildiği ormana hızlı bir şekilde ulaştırırken 3. versiyondaki Eitüli padişahın kırk arşın ipek urganlı Kilyiren adındaki atı, kahramanın zindandan çıkabilmesi için urganını sarkıtarak yardımcı olur. Tilkörge'nin urgan (veya kuyruk) sarkıtma işlevinin silindiği 1. versiyonda bu işlevi kahramanın karısı Merçensılı kocasını kurtarmak için kırk kulaç uzunluğundaki saçları kullanmak isteyerek üstlenir ancak daha sonra bundan vazgeçer. 2. versiyonda kahraman evden ayrılırken bir ata binmektedir ancak ormanda uykuya daldıktan sonra bu attan bir daha bahsedilmez.

⁶ Benzer şekilde destan kahramanı Alpamış'ın da (Başkurt varyantı) günle değil saatle büyümesi (Jirmunskiy, 2018: 182) Türk destan geleneğinde birçok örneği olan motiflerdendir.

Türk Dünyası Alpamış geleneğinde Alpamış'ın tutsak edildiği zindandan kurtulmasında atının önemli bir rolü vardır. Özbek varyantında kahramanın atı Bayçıbar (Kazak varyantında Bayşubar (Yıldırım, 2015: 124)), Alpamış'a kuyruğunu uzatıp onu zindandan kurtarır (Ertürk, 2019: 362). Altay varyantında Alıp Manaş'ın atı Ak-Boro⁷ sahibini çukurdan çıkarmak için önce kuyruğunu sarkıtır ancak kahraman çıkarken atın kuyruğu kopar. Bunun ardından kahramanın atı "kutsal köpüğü" bulup getirir ve hem kendi hem de sahibi eski güçlerine kavuşurlar. Alıp Manaş gücünü toplayınca çukurdan sıçrayıp çıkar (Ergun, 1997: 121-131). Başkurt varyantında ise kahramanın atı Akboz, Özbek, Kazak ve Altay varyantlarındaki gibi kuyruğunu sarkıtma yoluyla değil kahramanın tutsak edildiği zindanı yıkarak sahibini kurtarmaya çalışır (Jirmunskiy, 2018: 179).

3. versiyonda kahramanın zindandan kurtulabilmesinin ancak Kilyiren atı alarak mümkün görünmesi ve kahramanın ailesinin bunun için Merçensılı'yı Karakol'a vermek suretiyle elinde tuttuğu Kilyiren atı almaya ikna etmeleri epizodu, Başkurt varyantında savaşa giden Alpamış'ın Koltaba isimli at çobanından Akboz atı istemesi ve bunun karşılığında da karısı Barsın-Hıluv'u vaat etmesi ile benzerdir (Ergun, 1997: 60; Jirmunskiy, 2018: 178).

Düzmece Damat/ Yeni Güveyi

Kahramanın babasının azat ettiği bir köle veya kölenin oğlu olan destandaki düzmece damat/yeni güveyi Karakol (3. versiyon) veya Koltaba (5. versiyon) olumsuz bir tiptir. Onun adıyla kahramanın babasının isimlerindeki benzerlik (Aktuba-Koltaba) iyi ve kötü tarafların zıtlığını daha da vurgular.⁸ Karakol ve Koltaba'nın adlarının "kol/kul" yani hizmetçi, köle sözcüğünden türediği anlaşılmaktadır. Bu isim Karakol ve Koltaba'nın kölelik geçmişleriyle de uyumludur. Jirmunskiy ise Alpamış varyantlarındaki kötü karakterlerin isminde bulunan "kal" kelimesinin Türklerde çoğu zaman hilekâr fakir çoban için kullanıldığını belirtir (2018: 173).

⁷ Ak-Kaan'ın yurduna geldiklerinde daha ileriye gitmemeleri konusunda sahibini uyaran Ak-Boro atı Alıp Manaş'ın dokuz boğanın derisinden yapılmış kamçısı ile kamçılıyıp atın yalmaç ve bilek etini parçalaması ve ak kemiğini, aşık kemiğini ortaya çıkarması (Ergun, 1997: 105) ile 1. versiyonda İrnek'in Tilkörge'n'e bindiğinde atın konuşmaya başlayıp yel gibi hızlanması için kamçıyı etinden geçip kemiğine degecek kadar sert vurmasını istemesi oldukça benzer durumlardır.

⁸ İsimleri arasındaki benzerliğin dikkat çektiği kahramanın babası Aktuba ile kötü niyetli Koltuba arasındaki zıtlık ve mücadele Başkurtlardaki Koltuba'nın Bular Han'ın veziri olduğu varyantta da görülür. Koltuba'nın Barsın'da gözü olduğu için Alpamışa tam Barsın'ı alacakken oğlu ile Barsın'ın yıllar önce beşik kurtmeliği olan Aylar Han'a haber vererek Barsın'ın babası Bular Han ile aralarında savaş başlatır. Koltuba'nın ihanetini öğrenen Bular Han onun yerine Alpamış'ın babası yilkıcı Aktuba'yı vezir yapar. Alpamışa tutsak edilince ise Koltuba, Bular Han'ı kandırarak Aktuba'yı zindana attırır (Jirmunskiy, 2018: 183). Aktuba ve Koltuba'nın birbirinin yerine geçme ilişkisi ikisinin isimleri arasındaki benzerliğin sebebi olabilir.

Türk Dünyası Alpamış geleneğinde düzmece damat/yeni güveyi kimi zaman kahramanın eski dostu olan bir hain iken kimi zaman da kahramanın yakını olan soysuz bir köle/köleden doğma/çobanın oğlu/zalim bir hükümdar olabilmektedir. Dede Korkut varyantında düzmece damat/yeni güveyi Yalancı oğlu Yaltacuk (Bamsı Beyrek'in gömleğini kana bulayıp halkı onun öldüğüne ikna eden ve Banı Çiçek ile evlenmek isteyen Yalancı oğlu Yaltacuk muhtemelen Bamsı Beyrek'in bir dostudur. Zira geçmişte Bamsı Beyrek bir sebeple ona kendi gömleğini bağışlamıştır (Gökyay, 1973: 42)); Altay varyantında kahramanın dostu Ak-Köbön (Alıp Manaş'tan kazın kanadında haber gelince kahramanın ailesi Ak-Köbön'ü kurtarması için gönderir ancak o kahraman kendisine selam göndermediğini bahane ederek onu kurtarmadığı gibi çukurun ağzını da taşla örter ve Alıp Manaş'ın öldüğünü söyleyerek karısıyla evlenmeye çalışır (Ergun, 1997: 118)); Özbek, Karakalpak ve Kazak varyantlarında kahramanın babasının cariyeden doğan oğlu Ultan Taz (Kazak varyantından çoban Kultay'ın Baybörü'ye evlatlık verdiği oğlu Ultan) (Alpamış'ın yokluğunda beyliği eline alır. Kahramanın babasını ve annesini hizmetçi, kız kardeşini deve çobanı yapar ve karısı ile evlenmek ister); Başkurt varyantında çoban Koltaba (Alpamışa, Koltaba'dan Akboz atı almak için sonradan pişman olacağı bir şekilde karısı Barsın-Hıluv'u ona vadeder. Kahraman esaretten kurtulduğunda Koltaba'nın beyliği ele geçirdiğini ve karısıyla düğün yaptığını görür); Kazan Tatarı varyantında düşman ülkenin padişahı Kıltap'dır (Daha önceden Sandugaç'a talip olan padişahın Akboz atını alabilmek için Alpamışa, Sandugaç'ı ona vermeyi vadeder ve Alpamışa geri döndüğü sırada padişah ve karısının düğünü olmaktadır).

Yardımcı Kızlar ve Yaşlı Rus Kadın

Kahramanın zindanda kaldığı dönemde ona yiyecek-içecek getirerek yardımcı olanlar düşman şehrin sakinlerinden iki kız (1. ve 2. versiyon) veya yaşlı Rus kadındır (3. versiyon). Kızlar Alıp Memşen'e yardımcı olurken diğer yandan da Merçensılı'nun onları gördükten sonra kıskançlığa kapılarak Alıp Memşen'e yardımcı olmaktan vazgeçmesinden dolayı bir bakıma kurtulamamasına sebep de olurlar.

Kahramanı tutulduğu zindanda ona âşık olan ve onun kurtulmasına yardım eden hükümdarın kız motifi Alpamış Destanı'nın varyantlarında oldukça yaygındır (Dede Korkut varyantında Bamsı Beyrek'in daha sonra geri dönüp evine getirip evleneceği kâfir Melikin bikir kızı, Özbek varyantında Tayçı Han'ın kızı Tavke, Karakalpak varyantında Tayşahan'ın kızı Arzayım, Kazak varyantında Tayşıhan'ın kızı Karaköz, Başkurt varyantında Han kızı, Kazan Tatarı varyantında padişahın kızı). Fakat Sibirya Tatarlarının Alıp Memşen varyantında bu kızlar hükümdar kızı değil, halktan birileridir ve kahramana yaptıkları yardım yalnızca ona yiyecek vermekten ibarettir. Ayrıca yiyeceğin karşılığı olarak da kahramanın kaval çalmasını isterler. Böylece kahramanın zindandan kurtuluşu ancak başka bir yolla mümkün olur. Bu durum söz konusu varyantı Türk Dünyası Alpamış geleneğinden farklı kılan bir diğer noktadır.

Bu varyanttaki yaşlı Rus kadın motifinin masala daha sonra eklenmiş olması muhtemeldir. Yaşlı Rus kadının şehrin dışında oturması onu şehir ile özdeşleşen kötü imajdan olabildiğince ayrı tutma niyetinden kaynaklanmış olabilir.

Yabancı Şehir Halkı

Kahramanı tutsak eden uzaktaki şehrin halkı ise yabancı ve düşman bir şekilde resmedilir. Onlar *Gulliver'in Gezileri'ndeki* Lilliputlar gibi iri bedeni sebebiyle garipsedikleri kahramandan korkarak kendilerine hiç zarar vermediği halde onu tutsak edip aç bırakırlar. Aynı zamanda onu aramaya gelen erkek kardeşini/oğlunu tehdit olarak gören şehir halkı bu yeni düşmanla Alıp Memşen'in dövüşmesini ister. Uzaktaki bu yabancı şehir ve içinde yaşayan halkın kim olduğuyla ilgili tek açık ifade 1. versiyonda yer alır: "Türkmenlerin elindeki Körostan şehri". 6. versiyonda kahramanı tutsak eden ve daha sonra kardeşi ile dövüştürmeye çalışan şehir halkı "kâfir" olarak betimlenir. 3. versiyonda ise kahramana yalnızca şehrin kenar mahallelerinin birinde yaşayan tek gözlü yaşlı Rus kadının yardımcı olması söz konusu şehrin belki de Ruslara ait olduğunu gösterir.

Türk Dünyası Alpamış geleneğinde kahramanı tutsak eden halk Türkistan coğrafyasında 16. yüzyıldan itibaren Kalmuk baskınlarının doğurduğu etkiyle (Aça, 2000: 7) Özbek, Kazak ve Karakalpak varyantlarında Kalmaklar, Altay varyantında gaddar Ak Kan ve halkı, Başkurt, Kazan Tatarları varyantlarında etnisitesi açıkça tanımlanmayan zalim bir padişah ve halkı, Dede Korkut varyantında ise Bayburt Hisarı'nın kâfir beyi ve halkı olduğu anlaşılmaktadır.⁹Kahramanın dev gibi yapısıyla gittiği yerdeki insanlar üzerinde bıraktığı korkutucu etki Alıp Manaş Destanı'nda da görülür ancak ondan korkan yalnızca sıradan insanlar değil aynı zamanda Celbegen denilen mitolojik canavardır (Ergun, 1997: 109).

Muhteva

Kahramanın Yurdundan Ayrılması

Alıp Memşen'in tüm versiyonlarında kahramanın yurdundan ayrılmasıyla başlar. 1. versiyonda kahramanın yurdundan ayrılma nedeni onun savaşa gitmesidir. Ancak bu savaş hakkında hiçbir bilgi verilmez. Savaşa giden kahramanın düşmanlar tarafından tutsak edilmesi motifi Alpamış Destanı'nın önemli ve hacimli tüm varyantlarında kendine yer bulduğu için 1. versiyon Türk Dünyasındaki, bilhassa destanın Özbek, Karakalpak, Kazak, Başkurt ve Kazan Tatarı varyantları ile benzerdir.

Ancak destanın diğer beş versiyonunda evden ayrılması için birbirinden tamamen farklı gerekçeler yer alır: kahramanın sabah kalkıp dünyanın bir ucuna gitmek istemesi ve padişah babasında at ve para alarak uzak ülkelere doğru yola çıkması (2. versiyon); ava çıkması (3. versiyon),uzun süre yürüyerek uzaklara gitmesi, nadiren eve gelmesi ama

⁹ Alpamış Destanı'nın varyantlarındaki zalim hükümdarın ve halkının etnik kimliği meselesi hakkında bk.: Çöloğlu, 2023.

genelde vaktini hep dolaşarak geçirmesi (4. versiyon); bir hata yaparak ablasını aramak için gitmesi (5. versiyon); bir şehre bakmak için çıkıp gitmesi (6. versiyon).

Her versiyonda gerekçelerin birbirinden bu denli farklı olması, anlatıcılar için Alıp Memşen'in hangi nedenle evden gittiğinden ziyade yalnızca gitme eyleminin önemli olduğunu göstermektedir. Hikâyenin başlamasını sağlayan bu eylemin belirsizliği anlatıcının dinleyiciye vermek istediği asıl mesajı belirginleştirmeye çalışır: Evden ayrılmak tehlikelidir.

Kahramanın evden ayrılmanın yaratacağı felakete Alpamış Destanı'nın diğer varyantlarında öyle ya da böyle bir şekilde değinilir. Ancak Altay varyantı olan Alıp Manaş'ta kahramanın kişisel tatminsizliği dışında tutsaklığa neden olan olay daha çok düşmanla evden uzakta yapılan bir savaştır.

Kahramanın annesinin büyük oğlunun kaybını ve dolayısıyla ölümünü küçük oğlundan saklamak istemesinin asıl nedeni ikinci oğlunun da evden uzaklaşmasına engel olmaktır. Bu yolculuğun sonuçlarından anne o kadar emindir ki oğlunun öldüğü hakkında kesin bir haber almasa da ve belki de oğluna ulaşmak, onu kurtarmak mümkün olsa da kayıp oğlunun arama girişimine kesin bir şekilde karşı durur. Öyle ki iki versiyonda küçük oğul, ağabeyinin varlığına dair köylülerden edindiği bilgiyi ancak annesine şiddet uygulayarak doğrular (2. ve 4. versiyon).

Alıp Manaş varyantı Türk Dünyasındaki diğer varyantlardan farklı olarak Sibirya Tatarlarında olduğu gibi kahramanın uzaklara gitmesinden önceki olaylara çok kısa olarak değinir. Destanda asıl hikâye kahramanın yurdundan gitmesiyle başlar. Buna göre Alıp Manaş "Ay sudurlu" kitabını okurken uzaklarda Ay-Kaan adlı zalim bir hükümdar olduğunu öğrenir ve onun dünyalar güzeli el değmemiş bahadır kızı Erke-Karakçı'yla evlenmek ve öldürülen yiğitlerin intikamını almak için yola çıkar (Ergun, 1997: 98).

Dede Korkut varyantında ise diğer varyantların çoğunda yer alan çocuksuzluk, beşik kertmeliği ve bahadır kızla müsabakanın ardından yapılacak düğün öncesi kâfirlerin baskın yapması ile Bamsı Beyrek'in tutsak edildiği görülür. Dolayısıyla bu varyantta kahramanın yurdundan uzaklaşması diğer varyantlardakinin aksine kendi isteği ile gerçekleşmez (Gökyay, 1973: 31-41).

Kahramanın Alp Uykusuna Yatması ve Tutsak Edilmesi

Türk destanlarında, özellikle de Alpamış Destanı'nın varyantlarında yer alan dikkat çekici bir motif olarak "alp uykusu" eski bir büyüsel anlayıştan kaynaklanan bir tür geçici ölüm-diriliş motifi olarak kabul edilir (Aliev, 1995: 86). Destanlarda "Batır uykusu", "Oğuz uykusu" (Paksoy, 2012: 144) olarak da geçen alp uykusu "epik anlatılarda bir geçiş metaforu olarak metindeki olay örgüsünü kurucu veya üretici bir yapısal unsur niteliğiyle destekler" (Temur, 2018: 39).

Masallarda da yer alan şu cümleler alp uykusunun sıradan uykulardan farklı olduğunun en açık ifadelerindendir: “Alplar gibi uykuya daldı” / *алпылар шигіллї жоғаға кітәмі* (2. versiyon). “Onlar uyusalar, alp olduklarından, derin uyurlarmış” / *Алар жоқласалар, алып пулғансын, қатты жоқлаітылар ізән* (4. versiyon). Bu da göstermektedir ki bahadır uykusu bir gaflet hâinden çok destan kahramanına has bir uyku türüdür ve bu derin uyku onun yaratılışından, kahramanlık doğasından kaynaklanır (Temur, 2018: 38). Alıp Memşen masallarında “alp uykusu” motifi uyuyan kahramanın tehdit olarak algılanan dev bedeni yabancı halk tarafından silahla alt edilemeyeceği için “kahramanı bir çukura yuvarlama” suretiyle tutsak etme motifile birlikte işlenir.

Masalların 2. versiyonunda babasında at ve para alan Alıp Memşen atıyla bir kara ormana girer. Ormanın ortasında bir ağaç görür, altına yatıp uykuya dalar. O uyurken avcılar gelir. Onu görüp korkarlar. Şehirden insanları çağırıp bir çukur kazarlar. Onu iterek çukura düşürürler ve üstüne çalı çırpı atarlar. 5. versiyonunda kahraman bir şehre varır ve orada derin bir uykuya dalar. Yatıp uyuduğundan bunun gövdesini gören insanlar korkar. Onun şehir halkının iyiliğine gelmediğini düşünürler ve bir çukur kazıp kahramanı oraya yuvarlarlar. 4. versiyonda ise masalın başında kahramanın alp uykusuna yattığına değinilmezken kahramanı kardeşi aramaya çıktığında titreyen bir ağacın altında olağanüstü büyüklükte birinin (ağabeyi Atmemşen’in) yattığını görür. Kardeşi ağabeyini ilk gördüğünde o tutsak değildir. Ancak aynı yere ikinci defa geldiğinde ağabeyi çoktan şehir halkı tarafından zindana atılmıştır.

Diğer versiyonlarda ise Alıp Memşen’in alp uykusundan ve zindana nasıl atıldığından bahsedilmez: Savaşa giden kahraman geri dönmez ve neden sonra karısı ve kız kardeşi su getirmeye gittiklerinde kahramanın kazlar tarafından getirilen mektubunu bulurlar (1. versiyon). Kahraman ava çıktığında düşmanları ona kızarak bir çukur kazarlar ve onu çukura atarlar (3. versiyon). Kâfirler Altmemşen’i zindana atarlar ve bunu nasıl yaptıklarına dair bir açıklama yoktur (6. versiyon).

Alıp Memşen masallarında alp uykusuna yalnızca Alıp Memşen değil onun küçük erkek kardeşi de yatar. Kahramanın erkek kardeşinin ağabeyini ararken daldığı alp uykusuna destanın dört versiyonunda da yer verilmiştir. 1. versiyonda İrnek, ağabeyinin yakınına gelince biraz dinlenmek için derin bir uykuya yatar. Nefesinden ağaçlar sallanmaktadır. 2. versiyonda İrnek ormana gelir. Ormanın ortasında tek başına duran bir ağaç görür. Alıp Memşen’in yakındaki bir çukurda yattığını fark etmez ve kahramanlarınkı gibi bir uykuya dalar. 3. versiyonda küçük erkek kardeşi ağabeyini aramak için uzaklara gider ve bir yerde durup atını kayın ağacına bağlar, kendisi de yatar uyur. 6. versiyonda ise küçük kardeşi ağabeyinin tutsak edildiği zindana gelir ve bir kavak ağacının altında yatar.

Altında alp uykusuna yatılan ormandaki ağaç motifi destanın Sibiryâ Tatarı varyantı için oldukça önemlidir. Nitekim 2. ve 4. versiyonda

başkahramanla birlikte rastlanan bu motife küçük erkek kardeşiyle birlikte (kayın veya kavak ağacının altı¹⁰) dört versiyonda rastlanır (2., 3., 4. ve 6. versiyon).

Sibirya Tatarlarının Alıp Memşen masallarında kahramanın alp uykusuna üç versiyonda yer verilirken kahramanın erkek kardeşinin alp uykusuna dört versiyonda yer verilir. Bu da Sibirya Tatarlarının Alıp Memşen geleneğinde alp uykusunun kahraman kadar hatta ondan daha fazla erkek kardeşi ile de özdeşleştiğini göstermektedir. Bu açıdan destanın bu varyantı Türk Dünyasındaki diğer varyantlarından farklılık gösterir. Diğer varyantlarda yalnızca destan kahramanının alp uykusuna yatma motifi yaygındır ve bu şu şekilde vuku bulur: Özbek varyantında ve genel hatlarıyla benzeri olan Karakalpak ve Kazak varyantlarında Kalmukların topraklarında yaşayan nişanlısını memleketine götürmek için kahraman geride kalan nişanlısının ailesine zulmedildiğini öğrenip Kalmuk padişahı ile savaşıma gider. Yolda onları karşılayan düşman tarafından görevlendirilmiş bir grup kız kahraman ve yiğitlerine şarap içirerek sarhoş olmalarını sağlar. Böylece derin bir uykuya yatan kahraman esir edilir. Başkurt ve Kazan-Tatarı varyantlarında ise kahraman, karısı Barsın-Hıluv'u almak için askerlerini toplayıp savaş açan düşman han (Kazan-Tatarı varyantında Kıltaç) ile savaşırken alp uykusuna dalar. Böylece hem Alpamışa hem de atı tutsak edilir. Dede Korkut varyantında ise düğün öncesi gerdekhane çadırında Bamsı Beyrek (ve yiğitleri) uykudayken kâfirler tarafından gafil avlanıp baskına uğrar ve esir edilirler.

Kahramanın Tutsak Edildiği Zindan

Kahramanın tutsak edildiği zindan genellikle çukurdur. Zira kahraman devasa bir bedene sahiptir ve ona göre küçük kalan kötü niyetli şehir halkı tarafından ancak yuvarlamak suretiyle oraya atılır. Zindanın yapısı hakkındaki 6. versiyon dışındaki diğer versiyonlarda ortak olan bu betimleme onun devasa cüssesine yapılan bir başka vurgudur. Nitekim Türk Dünyası Alpamış geleneğinde de kahramanın tutsak edildiği zindan Altay, Özbek, Karakalpak ve Başkurt varyantlarında derin (genelde doksan kulaç) bir çukur iken Kazan Tatarı varyantında parmaklıklılı bir hapisanedir. Dede Korkut varyantında ise Bamsı Beyrek atlamanın mümkün olmadığı Bayburd Hisarı'ndaki "bir yüce çardakda" esir tutulmaktadır (Gökyay, 1973: 43).

6. versiyonda zindan yüksek bir yerdedir ki bu açıdan Dede Korkut varyantıyla benzerdir. Bu versiyondaki zindan ve tutsaklıkla ilgili farklılıklar yalnızca bundan ibaret değildir. Kahraman kardeşiyle savaşmak için dışarıya çıkartılmadan önce kırk gün geniş ve rahat bir evde yalnız başına tutulur. Fakat kardeşi ile karşılaştığında kırk gün aç yattığını söyleyerek kırk gün tutulduğu ev hakkında daha önce belirtilen "rahat" ifadesiyle zıt bir durum ortaya konulur. Bu sebeple 6. versiyondaki zindan tasviri önceki versiyonlarda anlatılan bu konudaki geleneğin pek çok açıdan dışına çıkar.

¹⁰ Başkurt varyantında ise savaşta yorgun düşen kahraman büyük bir meşe ağacının altında uyuyakalır (Jirmunskiy, 2018: 183).

Kahramanın Ailesine Haber Göndermesi

Kahramanın esir tutulduğu zindandan vatanındaki sevdiklerine haber gönderme yöntemi Alıp Memşen versiyonlarında birbirinin hemen hemen aynıdır. Kahraman, tutsak edildiği çukurun üstünden geçmekte olan kaza veya kuğuya (ak kuş) hitaben şarkı söyleyerek yanına inmelerini sağlar (1. 2. 3. 5. 6.). Göçebe veya mevsimlik kazlar ile turnalar, Anadolu halk edebiyatında da çok önemli bir yer tutarken kaz, ördek ve kuğu eski Türk yazıtlarında yan yana geçmektedir. Özellikle kuğunun, Kırgız ve Anadolu Yörük destanlarında don değiştiren gelin ve kızlarla ilişkilidir (Ögel, 1995: 551-552).

Zindana gelen kazların teleğine tutsak edildiğini yazan kahraman kazlardan kanatlarına sıkıştırdığı bu mektubu babasına, karısına veya küçük erkek kardeşine ulaştırmalarını ister. Kazın kanadındaki bu mektubu genellikle karısı ve kız kardeşi birlikte, bir metinde de yalnızca erkek kardeşi bulur (6. versiyon). 3. versiyonda kazların getirdiği mektubu alınca yakınları harekete geçer ve onu kurtaracak Kilyiren isimli atı elde etmeye çalışırlar. 5. versiyonda mektubun kahramanın yakınlarına ulaşip ulaşmadığı hakkında bilgi verilmez ancak mektubun yazılmasının hemen ardından oğlunun Altmemşen'i aramaya çıktığı anlatılır. 6. versiyonda ise mektubun muhatabı olan kahramanın erkek kardeşi onu kurtarmak için yola çıkar.

Ancak kahramanın esaretten kurtuluşuna her zaman kazların getirdiği mektup yardımcı olmaz. Zira mektubu alan Merçensılı, kocasını kurtarmak için gittiğinde kocasının yanındaki kızları görüp kıskanır ve bu niyetinden vazgeçer (1. ve 2. versiyon). Bu versiyonlarda ve ayrıca 4. versiyonda zindandaki kahramanın kurtuluşu ancak sonradan doğan erkek kardeşi İrnek'in tesadüfen ağabeyinin varlığından haberdar olup onu kurtarmaya karar vermesi üzerine vuku bulur. Dolayısıyla İrnek'in yer aldığı versiyonlarda kazlar kahramandan haber iletmekle birlikte kahramanın asıl kurtarıldığı olayda rol oynamadıkları görülür.

Türk Dünyası Alpamış geleneğinde de kahramanın kaz ile yurduna mektup göndermesi motifi oldukça yaygındır (Altay, Özbek, Karakalpak, Başkurt, Kazan Tatarı). Bu geleneğe Bamsı Beyrek'in yakınlarına onun Bayburd Hisarı'nda tutsak edildiğinin haberini bezirgânların verdiği Dede Korkut varyantı istisna teşkil eder (Gökyay, 1973: 43).

Alpamış'ın kazın teleğine yazdığı mektup ile tutsak edildiğini haber verdiği epizot Cengiz Han'ın kendisi ve atalarına dair anlatılar olan *Kazaktıñ Tübü*, *Defter-i Cengiznâme* ve *Moğolların Gizli Tarihi*'nde anlatılan bazı olaylar ile ilginç bir benzerliğe sahiptir. *Kazaktıñ Tübü* ve *Defter-i Cengiznâme*'de Şiñgıs/Cengiz canını kurtarmak için kaçarken memlekette kalan annesine hayatta olup olmadığını haber vermek amacıyla nehre kuş tüyleri bırakacağını, nehirde tüyler varsa oğlunun hayatta olduğundan emin olabileceğini söyler (Altınkaynak, 2007: 9-19; Radloff, 1870: 63-68; Şişman, 2008: 456-469). *Moğolların Gizli Tarihi*'nde ise üvey kardeşleri tarafından dışlanan Bodonçar, Onan nehri boyunca gider ve bir kulübe yapar. Burada

pek çok kaz ve ördek yakalar. Onu aramaya çıkan öz kardeşi yolda karşılaştığı kişilere kardeşini sorar. Onlar da Bodonçar'ın yakaladığı kuşların tüyünün fazlalığından bahseder. Böylece kardeşinin izini bulur (Temir, 1986, 4-12).

Kahramanın Esirlikten Kurtuluşu

Sibirya Tatarlarından derlenen versiyonlarda Alıp Memşen'in esaretten kurtuluşunun işlendiği epizotlar pek çok ortak noktaya sahiptir. Bu versiyonlardan ilk ikisinde Merçensılı'nun kazların getirdiği mektup üzerine kocasını kurtarmak için yola çıkmasından bahsedilir. Kocasını bulan Merçensılı onu kurtarma imkânına sahip olmasına rağmen bunu yapmaz ve evine geri döner. Zira Alıp Memşen'in yanında ona yardım eden kızları görmüş ve kıskançlığa kapılıp kurtarmaktan vazgeçmiştir. Dolayısıyla kaz ile gönderilen mektup motifine sahip diğer masalların (3., 5. ve 6. versiyon) başında unutulmuş benzer hikâyenin (Merçensılı'nun kurtarmaya gelmesi) olması muhtemeldir.

Yalnızca 1. ve 2. versiyonda yer verilen Merçensılı'nın kocasını kurtarmaktan vazgeçmesi olayının ardından tüm versiyonlarda ortak nokta kahramanın küçük erkek kardeşinin (yalnızca 5. versiyonda kahramanın oğlu) ağabeyinin varlığından haberdar olması ve onu kurtarmak için aramaya çıkmasıdır.

Küçük erkek kardeş (İrnek) komşunun horozunu/tavuğunu okla öldürdükten sonra komşuları tarafından ağabeyine benzetilir ve bir ağabeyinin olduğunu duyan çocuk annesine ağabeyinin varlığını zorla itiraf ettirir (2. ve 4. versiyon). Bu versiyonlarda İrnek, ağabeyine haylazlığı sebebiyle benzetilir. Nitekim İrnek'in haylazlığı annesinin avucunu yakmak suretiyle ağabeyinin varlığını itiraf ettirmesi ile paralellik gösterir.

Alıp Memşen versiyonlarının önemli bir ortak motifi de ağabey ile küçük erkek kardeşin kötü niyetli şehir halkının önünde dövüş(türül)mesidir. Şehir halkı topraklarına gelen bir diğer devasa insanı görünce onu daha önce tutsak edip ele geçirdikleri yine dev cüsseye sahip adamı kullanarak alt etmek isterler. Bu sebeple kahraman zindandan çıkartılır, üstüne eski giyimleri geçirilir ancak elbiselerinin bol gelmesinden dolayı kahramanın zindanda zayıfladığı anlaşılır. Dövüşte başarılı olması için karnı doyurulur ve sonradan gelen devasa adamın önüne çıkarılır. Karşı karşıya gelen iki kardeş kısa sürede birbirlerini tanırlar (birbirlerinin yüz hatlarının tanıdık gelmesi ve/veya kendilerini tanıtmaları sayesinde). Seyreden ve tezahürat eden insanların dövüş sandıkları itişip kakışmalar onların sohbet ve hasret gidermesinden ibarettir. Bundan sonra ya kendilerine yaptıklarından dolayı şehir halkından intikam alırlar (2. ve 3. versiyon) ya da onlara zarar vermeden memleketlerine doğru yola çıkarlar (1., 4., 5. ve 6. versiyon).

Kahramanın kurtulmasında Türk Dünyası Alpamış geleneğinde olduğu gibi kahramanın atına da atıflar vardır. Bu motif Alıp Memşen masallarının iki versiyonda kendine yer bulur (1. ve 3. versiyon). Ancak 1.

versiyonda at ile kahramanın kuyudan çıkma ilişkisi masalın devamında sürdürülememiştir. Bunun yerine Sibiryâ Tatarlarının yarattığı geleneğe uygun olarak erkek kardeşin ağabeyini aramaya çıkması, uykuya dalması ve iki kardeşin dövüştürülmesi şeklinde masalın olay örgüsü devam etmiştir. 3. versiyonda ise atın urganının (diğer varyantlarda kuyruğu) sarkıtılarak kahramanın kurtarılması motifi ile erkek kardeşinin de alp uykusuna yatması motifi birleştirilerek hem Türk Dünyasındaki gelenek kısmen sürdürülmüş hem de destana katılan yerel motife yer verilmiştir. 1. versiyonda kahramanın kurtuluşu için önemine vurgu yapılan attan (Tilkörge) masalın ilerleyen kısımlarında bahsedilmemektedir. Tilkörge'nin Kilyiren ile benzer olması beklenen işlevinin (sahip olduğu urganla kahramanı çıkarmak), aynı versiyonun başlarında yer verilen "Merçensılı'nun kırk kulaç uzunluğundaki saçlarına tutundurarak kocasını çıkarmayı düşünmesi" ifade göz önüne alındığında Tilkörge'den Merçensılı'ya aktarıldığı görülmektedir.

Zindanda zayıflayan kahramanın beslenmesi ve bu şekilde esaretten kurtuluşu Alıp Memşen ve Alıp Manaş destanları arasındaki ortak motiflerden biridir. Zira Alıp Manaş Destanı'nda da kahramanın atı Ak-Boro sahibini kutsal altın köpükle besleyip eski gücüne kavuşmasını ve böylece esaretten kurtulmasını sağlar (Ergun, 1997: 121-131). Alıp Memşen versiyonlarında da kahraman zindanda aç ve bakımsız kalmasından dolayı zayıfladığı için sonradan gelen ikinci yabancı devasa insana (İrnek) karşı yenilip şehri koruyamayacağını düşünen şehir halkı onu besleyip giydirecek İrnek'in önüne çıkarır. Bu karşılaşmada iki kardeş birbirini tanır ve Alıp Memşen'in de gücü kuvveti artık yerinde olduğu için zalim şehir halkını yok ederek esaretten kurtulur.

Türk Dünyasındaki diğer Alpamış varyantlarında da (Altay, Özbek, Karakalpak, Başkurt ve Kazan Tatarı) tıpkı Sibiryâ Tatarlarının bazı versiyonlarında (1. ve 2.) olduğu gibi kahramanın esaretten kurtuluşuna kahramanın yurduna kaz ile gönderdiği mektubun bir yararı olmaz. Hatta Altay varyantında kazla gelen yardım çağrısına binaen kahramanın arkadaşı Ak-Köbön zindanına kadar gelir, çukuru taşla kapar ve Kümüçek Aru ile evlenmek için geri döner (Ergun, 1997: 118). Özbek, Karakalpak varyantlarında ise kazın getirdiği haber üzerine kahramanın dostu Karacan'ın kurtarma çabalarına Alpamış'ın gururu engel olur.

Kahramanın zindandan kurtuluşu Altay varyantında Ak-Boro atın getirdiği sihirli bir köpüğü hem kendisinin hem de kahramanın yutup güçlenmeleri sayesinde; Özbek, Karakalpak, Kazak, Başkurt ve Kazan Tatarı varyantlarında ise kahramana âşık olan zalim hükümdarın kızının kahramanı kurtarmaya çalışması ve atını ona getirmesi sayesinde; Dede Korkut varyantında da Baybur Hisarı'nın kâfir beyinin bikir kızının Bamsı Beyrek'e âşık olması ve uzun bir urganla onu hisardan aşağıya sallaması sayesinde mümkün olur.

Dede Korkut varyantında Türk Dünyası geleneğinin aksine düzmece damat/yeni güveyi olan Yalancı-oğlu Yaltacuk bezirgânlardan Bamsı Beyrek'e dair haber gelmeden önce kendi tasarladığı bir entrika ile halkı Bamsı Beyrek'in öldüğüne ikna eder. Daha sonra bezirgânlar babasına Bamsı Beyrek'in ölmediğini ve tutsak edildiğini haber verseler de Banı Çiçek ve Yaltacuk'un ulu düğününün yapılmasına Bamsı Beyrek'in yakınlarının itirazı olmaz. Bu durum Alpamış varyantlarının Türk Dünyasındaki geleneksel olay örgüsüne uymadığı gibi hikâyenin mantıksal kurgusunu da bozmaktadır. Nitekim Yaltacuk'un kahramanı aramak için belirsiz bir yere gidip getirdiği kanlı gömlek ile halkı kandırması ve oğullarının ölmediğini, yalnızca tutsak edildiğini bezirgânlar sayesinde öğrenen kahramanın yakınlarının onu kurtarmak veya düğünü engellemek için bir girişimde bulunmamaları kurgunun zayıf yönlerindendir.

Kahramanın Dönüşü ve İntikam Alışı

Alıp Memşen'in versiyonlarında memleketine dönen kahraman evlenmek üzere olduğunu öğrendiği karısının düğününe gider. Ancak 6. versiyonda Merçensılı kocasının ölüp kaldığını düşünmesine rağmen başkasıyla evlenmediği için geleneksel hikâyedeki kahramanın kılık değiştirmesi, şarkılarla kendini karısına tanıtmaması ve düzmece damattan/yeni güveyiden intikam alması motifleri yoktur.

Versiyonlar içinde yalnızca 2. versiyonda iki kardeş önce kahramanın kör olan annesinin evine gider ve annesinin gözlerinin açılmasını sağlar¹¹. Türk Dünyası Alpamış geleneğinde yaygın olan (Altay, Özbek, Karakalpak, Kazak, Başkurt ve Kazan Tatarı) kahramanın evine veya karısının düğününe gelmeden önce yüzünü maskeleymesi veya kılığını değiştirmesi motifi 2. ve 5. versiyonda görülür.

Karısının düğününde kahraman dombra çalmak ister (2. versiyonda kuray). Başkalarının dombraları kahramanın gücüne dayanamaz ve kırılır. Bunun üzerine kendisinden kalan dev dombrayı kahramana getirirler. Dombrasını eline alan kahraman kendine has küyleri çaldığında perdenin arkasında oturan karısı küyleri çalan kişinin kayıp kocası olduğundan şüphelenir. Bu epizodun geçtiği 1., 2. ve 3. versiyonda Merçensılı kocasının başında ben (1. versiyonda bir tutam altın saç) olup olmadığını görmeye çalışarak o adamın kocası olduğundan emin olmak ister. Ancak 1. ve 2. versiyonda Alıp Memşen karısının kocasına ait işareti görme girişimine engel olur. 3. versiyonda ise kadın kocasının işareti sayılan beni görür ve onu tanıyarak boynuna sarılır.

Kahramanın eski kölelerinin oğlu olan yeni damadı öldürme motifi de yine kendi dombrasını ele geçirme taktiğinde olduğu gibi ok yarışında başkasına ait bir yayı (2. versiyonda damadın kıymetli yayı) parçalaması

¹¹ Bu motif Dede Korkut varyantında Bamsı Beyrek'in parmağından çıkan kanı üzüntüden kör olan babasının gözüne sürmesiyle görmeye başlaması ile (Gökyay, 1973: 56) ve Kazak varyantında Alpamış'ın annesinin geri dönen oğlunu tanıyarak çok uzun süre önce kapanan kulaklarının açılması ile (Jirmunskiy, 2018: 147) benzerdir.

üzerine gerçekleşir. Sahte padişah hizmetçilerine Alıp Memşen'den kalan büyük yayı getirmelerini ve bu gizemli misafire vermelerini emreder. Böylece Alıp Memşen kendi yayını ele geçirmiş olur. Daha sonra yeni damadı oyuna getirerek hedefin olduğu yere gitmesini sağlar ve onu okuyla vurarak öldürür. Damadın ansızın öldürülmesi düğündekiler arasında şaşkınlığa neden olsa da kahraman maskesini, giydiği kıyafetleri çıkararak kalabalığa kendi tanıtır ve sükûnet tesis edilir. 3. versiyonda yeni damadın öldürülmesi okla değil kılıçla gerçekleşir.

Kahramanın düğündeki davranışlarının daha önceden belirlenmiş bir plan dâhilinde olduğu açıktır. Önce kendisine verilen sıradan dombrayı kırarak kendi dombrasını ele geçirmesi ve kendi küylerini çalması yeni damat ile evliliğe çoktan razı olmuş karısının kafasını karıştırır. Böylece kahramanın yeni damadı öldürmesi sonrasında karısının paniğe kapılmasının ve belki de kalabalığı kendine karşı kıskırtmasının önüne geçer. Sıradan boyutlardaki yayları kırarak kendi yayını eline geçirmesi de yarışmadaki bahadırlar arasında güç avantajını elde etmesini sağlar. Bu taktik sayesinde düşmanları istemeden de olsa kahramanın elini güçlendirmişler ve koşulları onun lehine çevirmişlerdir.

Söz konusu versiyonlarda kahramanın düzmece damattan/yeni güveyiden kurtulmasının ardından karısı ile kavuşması birbirinden farklı şekilde anlatılmıştır. 1. versiyonda kahraman kalabalığa kendini tanıtır ve Merçensılı ile nikâhlarını tazeleyip yeniden birlikte yaşarlar. Nikâhın tazelenmesi karı ve kocanın yeni bir başlangıç yapmasını temsil etmektedir. Nitekim karısının başka bir damat ile düğün yapması eski evliliklerinin geçerliliğini bitirmiştir. 2. versiyonda bambaşka bir son vardır. Yeni damadı ortadan kaldıran kahraman artık karısına güvenmediğini belirterek onu yanında istemez ve yalnız yaşamaya başlar. 3. versiyonda karısının daha ilk baştan misafirler arasındaki kocasını tanıması ve birbirlerine kavuşmaları kahramanın dombrasını çalmasından bile öncesine alınmıştır. Bu versiyonda Merçensılı'nun Atmemşen'e "Biz kaç yıldır senin acını çekiyoruz, baban kör oldu, annen aklını yitirdi. Sen oturuyorsun ve bize haber vermiyorsun" demesi tertip edilen düğünün damadı oyalamak için uzatılmış bir yalandan ibaret olduğunun ve karısının güçlü sadakatinin kanıtıdır. 4. versiyonda kadın kocasını tanır ve özür dileyip boynuna sarılarak kederli bir şarkı söyler. Bu versiyonda kahramanın karısı kendi sadakatsizliğini bir anlamda itiraf etmiştir. 5. versiyonda Altmemşen yeni damadı öldürüp kendini kalabalığa tanıttıktan sonra bir şarkı söyler. Yedi kat perdenin ardındaki Merçensılı şarkıyı duyunca kocasının geldiğini anlar ve ilk perdenin ardına geçip oturur. Bu versiyonda son anda bile diğer versiyonlardaki gibi bir kavuşma yoktur. Nitekim diğer versiyonlarda gerçekleşen ok yarışından önce kahramanın dombra çalıp şarkı söyleyerek kendini karısına ifşa etme (böylece Merçensılı kocasının geldiğinden şüphelenecektir) olayı yalancı damadın öldürülmesi olayından sonrasına alınmıştır. Bu durum Merçensılı'nun kocasının sesini tanıyarak ön perdeye yaklaşmasına ama yine de ani gelişen bu olaylar karşısında temkinli

davranarak perde ardında kalmasına neden olur. Yani son kısımdaki olay örgüsü diğer varyantlara (1., 2. ve 3. versiyon) göre ters bir şekilde işler.

Masallarda bu birbirinden farklı olan sonların masal anlatıcının kahramanın karısının gösterdiği sadakat veya sadakatsizlik durumunu yorumlayışına göre değiştiği anlaşılmaktadır. 3. versiyonda Merçensılı'nun kahramanı ilk anda tanıması masalın geleneksel kurgusunu bile değiştirmiş ve dombra çalarak karısına kendini ifşa etme motifi karı-kocanın kavuşmasından sonra bırakılarak geleneksel işlevini yitirmiştir. Bu versiyonda ok atma yarışının yapılmayışı da bahsi geçen erken kavuşmanın kurgudaki sonuçlarındandır. Benzer bir durum kocasının öldüğünü düşünmesine rağmen hiç kimseyle evlenmeyen Merçensılı'nun yer aldığı 6. versiyonda da vardır. Karısının sadakati geleneksel hikâyenin düzmece damat/yeni güveyi ve düğün müsabakalarıyla ilgili tüm kısmın yok olmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Alıp Memşen'in geleneksel olay örgüsünü muhafaza etmesi için kahramanın karısının 2. versiyondaki kadar sadakatsiz olmamakla birlikte bir miktar kocasından ümidini kesmesi ve yeni bir evliliği içselleştirmesi gerekli görünmektedir.

Türk Dünyası Alpamış varyantlarında ise kahramanın esaretten kurutulup kılık değiştirerek karısının düğününe gelmesi, yarışmalara (nişancılık, atışma) katılarak rakiplerini yenmesi (Özbek, Karakalpak, Kazak, Başkurt, Kazan Tatarı, Dede Korkut) veya karısıyla atışıp kendini ifşa etmesi ve sadakatini sınaması (Altay, Özbek, Kazak, Kazan Tatarı, Dede Korkut) ve düzmece damadın/yeni güveyinin öldürülmesi (Altay, Özbek, Karakalpak, Kazak, Başkurt)/ kaçması veya bağışlanması (Kazan Tatarı, Dede Korkut) motifleri pek çok ortak noktaya sahiptir.

Sonuç

Türk Dünyası Alpamış geleneğinde yaygın olan pek çok motife sahip olmasının yanında komşu Türk boyları olan Başkurt ve Kazan Tatarlarının Alpamışa/Alpamşa varyantlarıyla da kendilerine has ortak noktaları vardır. Bunun yanında Alıp Memşen masalları Türk Dünyasındaki diğer varyantlarda yer almayan bazı motifleri de içinde barındırarak ayrı bir varyant niteliği kazanır. Bu farklılıkları şu şekilde sıralayabiliriz:

1.Türk Dünyası Alpamış geleneğinde Alıp Memşen masallarında olduğu gibi Alpamış'ı zindandan kurtarmak için gelen bir erkek kardeşe veya oğula rastlanmaz. Bunun yerine kahramanın dostu Kalmuk kökenli Karacan (Özbek, Karakalpak) veya Ak-Köbön (Altay) kahramanı tutsak edildiği çukurdan çıkarmak amacıyla gelir. Ayrıca Alıp Memşen versiyonlarında geçen bu erkek kardeşe (İrnek) dair motifler Kazakların Er Töstik Destanı'nın başındaki Töstik ve ağabeyleri hakkındaki epizot ile hemen hemen aynıdır.

2.Sibiry Tatarlarının Alıp Memşen masallarında kahramana zindanda yardımcı olan kızlar hükümdar kızı değil, halktan birileridir ve kahramana yaptıkları yardım yalnızca ona yiyecek vermekten ibarettir, çıkmasını sağlamazlar. Ayrıca yiyeceğin karşılığı olarak da kahramanın kaval çalmasını

isterler. Böylece kahramanın zindandan kurtuluşu ancak başka bir yolla mümkün olur.

3.Sibiryâ Tatarlarının Alıp Memşen masallarında kahramanın alp uykusuna üç versiyonda yer verilirken kahramanın erkek kardeşinin alp uykusuna dört versiyonda yer verilir. Bu da Sibiryâ Tatarlarının Alıp Memşen geleneğinde alp uykusunun kahraman kadar hatta ondan daha fazla erkek kardeşi ile de özdeşleştiğini göstermektedir.

4.Türk Dünyasındaki diğer Alpamış varyantlarında (Altay, Özbek, Karakalpak, Başkurt ve Kazan Tatarı) kahramanın esaretten kurtuluşuna kahramanın yurduna kaz ile gönderdiği mektubun (Dede Korkut varyantında bezirgânların haber götürmesinin) bir yararı olmaz. Bu durum Alıp Memşen masallarında yalnızca 1. ve 2. versiyon için geçerlidir. Ancak 3., 5. ve 6. versiyonda kazların getirdiği mektup sayesinde kahramanın yakınları harekete geçer ve onu kurtarırlar.

5. Alıp Memşen masallarının 1. versiyonunda düzmece damadı/yeni güveyi ortadan kaldıran kahraman, karısı ile ancak nikâhlarını tazeledikten sonra yeniden birlikte yaşamaya başlar. Böyle bir motife Türk Dünyasındaki diğer varyantlarda rastlanmaz

6.Alıp Memşen masallarının 2. versiyonunda hem Türk Dünyası Alpamış geleneğine göre hem de aynı varyantın diğer versiyonlarına göre bambaşka bir son vardır. Düzmece damadı/yeni güveyi ortadan kaldıran kahraman artık karısına güvenmediğini belirterek onu yanında istemez ve bundan sonra yalnız yaşamaya başlar.

Sibiryâ Tatarlarının Alıp Memşen versiyonlarının diğer varyantlarla olan dikkate değer benzerlikleri ve farklılıklarından dolayı ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu varyant üzerine yapılacak yeni incelemelerin yalnızca Alpamış Destanı araştırmalarına değil Türk Dünyası folkloru ve kültür tarihi üzerine yapılacak çalışmalara da katkı sağlayacağı ortadadır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Aça, M. (2000). Türk destancılık geleneğine bütüncül yaklaşabilme ve alp kavramı üzerine bazı yeni yaklaşım denemeleri. *Millî Folklor*, 48, 5-17.
- Aça, M. (2002). *Kazak Türklerinin destanları ve destancılık geleneği*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aliyev, S. (1995). Alp uykusu. *Manas Entsiklopediya*. C. I, 86, Bişkek: Kırgız Millî İlimler Akademisi Yayınları.
- Altınkaynak, E. (2007). Cengiznâme hakkında bazı değerlendirmeler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 7(1), 1-20.
- Çöloğlu, R. (2023) Alpamış destanı'nın varyantlarında zalim hükümdarın etnik kimliği meselesi. *Erciyes Akademi*, 37(3), 1148-1161.
- Ekici, M. (1998). Halk bilimi çalışmalarında metin(text), doku (texture), sosyal çevre ve şartlar (konteks) ilişkisinin önemi. *Millî Folklor*, 39, 25-34.

- Ergun, M. (1992). Bamsı Beyrek ile Alpamış destanının coğrafyası. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 40, 75-80.
- Ergun, M. (1997). *Altay Türklerinin kahramanlık destanı Alıp Manaş*. Konya: Günay Ofset.
- Ertürk, F. (2019). *Alpamış destanı benzer metinler çerçevesinde bir değerlendirme: Berdi Bahşı Metni-Fazıl Yoldaşoğlu metni*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Heissig, W. (1979). *Die Mongolischen heldenepen: Struktur und motive*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Jirmunskiy, M. V. (2018). *Türk kahramanlık destanları I.-II. bölüm*. (çev.: Mehmet İsmail-Hülya Arslan Erol), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, C. II, Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Paksoy, H. B. (2012). *Alpamış: Rus yönetimi altında Orta Asya kimliği*. (çev.: Gürdal Esin), Hartford: Aacar (Orta Asya Araştırmalarını Geliştirme Derneği) Kitap Dizisi.
- Radloff, W. (1870). *Proben der volksliteratur Der Türkischen stämme Süd-Sibiriens III. Kirgisische mundarten*. Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoi Akademii Nauk.
- Reichl, K. (2017). *Türk boylarının destanları*. (çev.: Metin Ekici), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rinchindorji (2012). Moğol-Türk destanları: Tipolojik oluşum ve gelişimi. (çev.: M. A. Yolcu), *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 1(2), 221- 239.
- Sertkaya, O. F. (2024). Bamsı Beyrek kim ile evlendi? Banı Çiçek ile mi yoksa Badasar Melik'in bikir kızı ile mi?. *Journal of Old Turkic Studies*, 8(1), 96-103.
- Şişman, B. (2008). "Defter-i Çingiznâme" ve Türk destanlarındaki kahraman tipolojisi açısından "Cengiz Han". *Journal of International Social Research*, 1(2), 434-470.
- Temir, A. (çev.) (1986). *Moğolların gizli tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Temur, N. (2018). Epik anlatılarda bir geçiş metaforu olarak uyku. *Millî Folklor*, 30(117), 32-40.
- Uzuntaş, H. (2022). Dede Korkut kitabı'ndaki "Bamsı" unvanı üzerine. *Türkmen Bilgesi Yusuf Azmun'a Armağan*, 528-534, Ankara: İksad Yayınevi.
- Yıldırım, S. (2015). Alpamış destanının kaynaklarda masal olarak adlandırılan varyantları. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Bilimleri Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(12), 117-131.
- Yusupov, F. YU. (2014). *Sibirskiye tatory. Iz sokrovishchnitsy dukhovnoy kul'tury. Antologiya fol'klora sibirskikh tatar: Dastany, munadzhaty, baity*. Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta.

Extended Summary

The Epic of Alpamysh, which has been narrated for centuries with many similar motifs even among distant Turkic tribes across a vast geography, is considered the most widespread common epic of the Turkic World. The traditionalization of such a consistent epic structure over such a large area is quite extraordinary. However, when examining the variants of the epic told among different Turkic tribes, it is observed that the position of the common structure in the epic sometimes changes, and that the variants reflect their own perspectives through their character sets or narrative structures. Therefore, comparative studies on the variants of the *Epic of Alpamysh* are always of interest in understanding its origins and transformations.

The purpose of this article is to comparatively examine the *Alıp Memşen* tales of the Siberian Tatars—tales that have not been sufficiently studied either in Turkey or abroad—both through their six internal versions and in comparison with the main Alpamysh variants in the Turkic World. In doing so, the article aims to draw researchers' attention to the relatively underexplored folklore of the Siberian Tatars and to contribute to a deeper understanding of the *Epic of Alpamysh* through the analysis of its various forms.

The six versions of the *Alıp Memşen* tales told by the Siberian Tatars were compiled through field research conducted between 1971 and 2014. These tales were later published, along with many other works of folk literature from the Siberian Tatars, both in their original Tatar language and in Russian translation, under the title *Sibirskiye Tatars. Iz Sokrovishchnitsy Dukhovnoy Kul'tury. Antologiya Fol'klora Sibirskikh Tatar: Dastany, Munadzhaty, Baity*, and were printed in Kazan in 2014.

The internal versions of the *Alıp Memşen* tale among the Siberian Tatars contain content that is similar in some episodes and different in others. Key events commonly seen in other major variants across the Turkic World—such as childlessness, the betrothal of children (the cradle betrothal tradition), competitions the hero must win to marry his fiancée, and the formal proposal process—are not mentioned in any of these tales.

The first version of the *Alıp Memşen* tales of the Siberian Tatars is the most extensive. A broad summary of this version was first published in Turkey by Metin Ergun in his book *Alıp Manaş*, under the title "Tatar Variant of the Epic." However, the specific Tatar group to which this version belongs was not indicated. The other five versions have never before been published in Turkey.

This article employs a comparative textual analysis method. The six versions of the *Alıp Memşen* tales are examined through comparisons of character sets and cross-variant elements from the Turkic World under the following headings: the hero, the hero's father, the hero's mother, the hero's wife, the hero's sister, the hero's brother, the hero's horse, the new groom, helper girls and an old Russian woman, and the people of a foreign city. Then, the content of these versions is analyzed both internally and in comparison with other Turkic World variants under these topics: the hero's departure from his homeland, the hero's entry into a warrior's sleep and subsequent captivity, the dungeon of captivity, the hero sending a message to his family, the hero's escape from captivity, and the hero's return and revenge.

As a result, the *Alıp Memşen* tales of the Siberian Tatars not only carry many motifs common in the *Alpamysh* tradition of the Turkic World, but also share specific motifs with the *Alpamysh/Alpamşa* variants of neighboring Turkic tribes such as the Bashkirs and Kazan Tatars. Furthermore, the *Alıp Memşen* tales include some motifs not found in other Turkic variants, giving them the quality of a distinct variant. These differences are as follows:

In the *Alpamysh* tradition across the Turkic World, there is no male sibling or son who comes to rescue the hero from the dungeon, as seen in *Alıp Memşen* tales. Instead, the hero's friend—Karacan of Kalmyk origin (in Uzbek and Karakalpak variants) or Ak-Köbön (in Altai)—comes to free him from captivity. The motif of the male sibling (Irnek) in *Alıp Memşen* is nearly identical to the episode about Töştik and his brothers at the beginning of the Kazakh epic *Er Töştik*.

In the *Alıp Memşen* tales, the girls who help the hero in the dungeon are not princesses, but commoners. Their aid is limited to giving him food; they do not help him escape. In return for

the food, they ask the hero to play the flute. Thus, his escape from the dungeon is only possible through other means.

In three versions of the *Alıp Memşen* tales, the hero experiences a warrior's sleep, while in four versions, it is the hero's brother who undergoes this sleep. This suggests that the motif of the warrior's sleep is as strongly, or even more strongly, associated with the brother than with the hero himself in the *Alıp Memşen* tradition of the Siberian Tatars.

In other *Alpamysh* variants (Altai, Uzbek, Karakalpak, Bashkir, and Kazan Tatar), the message the hero sends to his homeland by goose (or by merchants, as in *Dede Korkut*) does not result in his rescue. In the *Alıp Memşen* tales, this holds true only for the 1st and 2nd versions. However, in the 3rd, 5th, and 6th versions, the letter brought by geese prompts the hero's loved ones to take action and rescue him.

In the *Alıp Memşen* tales, the hero and his wife do not resume living together until they have renewed their marriage following the removal of the false groom.

The 2nd version of the *Alıp Memşen* tales ends quite differently from both other versions and the general *Alpamysh* tradition in the Turkic World: after eliminating the false groom, the hero declares he no longer trusts his wife and chooses to live alone.

Due to the notable similarities and differences between the Siberian Tatar *Alıp Memşen* versions and other variants, this tradition holds a unique place. Further studies on this variant would not only enhance research on the *Epic of Alpamysh* but also contribute significantly to the broader study of Turkic World folklore and cultural history.

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

İzinler ve Etik Kurul Belgesi/Permissions and Ethics Committee Certificate: Makale konusu ve kapsamı etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir. / *The subject and scope of the article do not require an ethics committee approval.*

Finansman/Funding: Bu makale için herhangi bir kurum ve kuruluştan destek alınmamıştır. / *No support was received from any institution or organization for this article.*

Yapay Zekâ Kullanımı/Use of GenAI: Bu makalede yapay zekâdan yararlanılmamıştır. / *GenAI was not used in this article.*

Destek ve Teşekkür/Support and Acknowledgment: Destek ve teşekkür beyanı bulunmamaktadır. / *There is no statement of support or gratitude.*

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / *There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.*

Yazarın Notu/Aauthor's Note: Yazarın bir notu yoktur. / *There is no author's note.*

Katkı Oranı Beyanı/Author Contributions: Makale tek yazarlıdır. / *The article has a single author.*